
ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ І СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

В. Журавель, професор НЮА
України, завідувач сектору ІВПЗ
АПрН України,
С. Великанов, кандидат юридичних
наук, старший науковий
співробітник ІВПЗ АПрН України

Слідчі ситуації в методиці розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом

Ситуаційний підхід у криміналістиці вважається одним із головних принципів, на базі якого здійснюються формування як певних теоретичних концепцій, так і розроблення рекомендацій щодо їх впровадження у практичну діяльність правоохоронних та судових органів. Дійсно, різноманітні ситуації (слідчі, кримінальні) обумовлюють висунення версій, обрання найбільш раціонального алгоритму поведінки і дій учасників кримінального процесу, оптимальної системи проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Висловлені положення характерні і для розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, оскільки саме слідчі ситуації складають основу розроблення теоретичних засад окремої криміналістичної методики розслідування цієї категорії злочинів. При цьому треба враховувати, що на процес формування слідчих ситуацій впливають своєрідність самої легалізації і насамперед її взаємозв'язок із предикатним злочином. Йдеться про такі чинники, як джерела походження злочинних доходів та напрямки їх використання (інвестування легалізованих коштів у легальний сектор економіки, підтримка тіншового бізнесу як джерела легалізації, фінансування злочинної діяльності тощо).

У теорії та практиці найбільші труднощі викликає з'ясування підстав для виокремлення, типізації слідчих ситуацій. У криміналістичній літе-

ратурі були зроблені спроби сформувавши найбільш загальні підстави щодо типізації слідчих ситуацій. Так, О. Колесніченко і В. Коновалова зазначали, що «кожний злочин, поряд з більшою чи меншою схожістю з іншими злочинами, має комплекс індивідуальних, неповторних ознак, він індивідуальний. Однак це не означає, що кількість типових слідчих ситуацій і відповідних їм завдань розслідування нескінченна. Стосовно цього слід враховувати, що слідча ситуація встановлюється через відношення наявної інформації до даної в криміналістичній характеристиці та визначення завдань щодо збирання і дослідження необхідної інформації для з'ясування обставин, що становить предмет доказування. Оскільки предмет доказування окреслений і ознаками складу злочину, і положеннями КПК, остільки і перелік основних слідчих ситуацій може бути визначений точно»¹.

Отже, інформаційну основу для типізації слідчих ситуацій вихідного і початкового етапів розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, складають предмет доказування, окреслений ознаками складу цього злочину і ст. 64 КПК України, та відомості, що входять до його криміналістичної характеристики.

Своєрідність вихідного етапу розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, полягає в тому, що порушення кримінальної справи за ознаками ст. 209 КК України можливе тільки за умов здійснення відповідних процесуальних дій щодо предикатного злочину. В зв'язку з цим можливі такі *слідчі ситуації на момент прийняття рішення в порядку статей 94 та 97 КПК України*:

— виявлено злочин, у результаті якого одержано злочинні доходи, і за чинним законодавством його віднесено до розряду предикатних, тобто передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років, і в подальших діях злочинця (злочинців) є ознаки об'єктивної сторони ст. 209 КК;

— виявлено злочин, у результаті якого одержано злочинні доходи, і в подальших діях злочинця (злочинців) є ознаки об'єктивної сторони легалізації, але за чинним законодавством цей злочин виключено з числа предикатних (примітка до ст. 209 КК України);

— виявлено злочин, який хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але який у той же час не призвів до безпосереднього одержання злочинних доходів;

— виявлено декілька злочинів, один з яких хоча формально і віднесено до розряду предикатних, але в результаті його вчинення безпо-

¹ Колесніченко А. Н., Коновалова В. Е. Криміналістическая характеристика преступлений. — Х., 1985. — С. 69.

середньо злочинні доходи не одержано, в той же час інший злочин хоча і виключено з числа предикатних (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів), але саме він призвів до безпосереднього одержання доходів злочинного походження;

– виявлено ознаки здійснення сумнівних фінансових операцій, укладання правочинів, які можуть свідчити про вчинення легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, але відомості щодо предикатного злочину відсутні.

Перша ситуація є доволі стандартною і, як правило, не викликає певних труднощів щодо вирішення питання про порушення кримінальної справи за ознаками легалізації. Цьому, до речі, сприяє і редакція самої ст. 209 КК, диспозицію якої викладено таким чином, що під ознаки легалізації підпадають практично будь-які дії із злочинними доходами, навіть ті, що не пов'язані з приховуванням (маскуванням) джерел їх походження, наданням їм видимості законно одержаних. Відсутність у розглядуваній статті посилення на те, що суб'єкт легалізації повинен діяти із спеціальною метою, а саме з метою приховування (маскування) джерел походження злочинних доходів, включення до об'єктивної сторони цього злочину таких дій, як набуття, володіння, використання грошових коштів або іншого майна, не повною мірою відповідають загальноприйнятому визначенню легалізації. Все ж таки треба виходити з того, що «легалізувати — значить витягнути на поверхню», тобто здійснити активні, умисні дії, спрямовані на приховування (маскування) джерел походження «брудних коштів», їх місцезнаходження, переміщення тощо.

Щодо цього викликають певні сумніви доцільність додаткової кваліфікації за ст. 209 КК деяких дій посадових осіб, що вчинили економічні злочини, наприклад, залишення без руху грошових коштів на банківському рахунку підприємства, тобто коштів, які одержані в легальному секторі економіки, залишені в цьому секторі і з якими не здійснено жодної фінансової операції. Про яке витягування на поверхню йдеться в даному разі, незрозуміло, але представники правоохоронних органів не обтяжують себе такими питаннями або до їх вирішення підходять із суто формальної сторони, беручи до уваги сам факт залишення грошових коштів на банківському рахунку підприємства як їх злочинне використання. Такий спрощений підхід до розуміння легалізації, на нашу думку, не сприяє активізації протидії цьому негативному соціальному явищу.

Друга слідча ситуація за своєю пізнавальною сутністю також може бути віднесена до числа простих, оскільки її інформаційну основу

складають формальні положення закону щодо визначення ознак предикатного злочину. Якщо такі ознаки відсутні, то виноситься постановою про відмову в порушенні кримінальної справи за ст. 209 КК.

Третя і четверта ситуації для свого розв'язання потребують більш ретельного дослідження джерел походження злочинних доходів. Дійсно, законодавець передбачив двоелементний (предикат-легалізація) за правовою природою склад цього виду злочинів, тобто легалізації завжди передує предикатний злочин, але не просто злочин, за вчинення якого передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк від трьох і більше років, а злочин, у результаті вчинення якого безпосередньо утворюються злочинні доходи. Так, у судово-слідчій практиці досить поширеним є злочин, пов'язаний з ухиленням від сплати податків шляхом внесення у звітні документи, що надходять до податкової інспекції, необ'єктивних відомостей. Такого роду дії злочинців слідчі правильно кваліфікують за сукупністю відповідних частин ст. 212 КК (ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів) і ст. 366 КК (службове підроблення). В даному разі не виникало б питань, якщо б слідчі не намагалися до цієї сукупності складів додавати ще й ст. 209 КК, що суперечить чинному законодавству. Звісно, що ст. 212 КК виключено з числа предикатних стосовно легалізації, а ст. 366 КК взагалі за формальними підставами не може бути віднесена до розряду предикатних, оскільки передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від двох до п'яти років. Крім того, помилковість віднесення службового підроблення до числа предикатних злочинів полягає ще й у тому, що вчинення цього злочину не призводить до безпосереднього одержання доходів злочинного походження, оскільки він виконує виключно допоміжну функцію і є додатком до основного предикатного злочину. Це зауваження стосується і дій, що кваліфіковані за сукупністю зі ст. 364 КК (зловживання владою або службовим становищем) і деяких інших.

П'ята ситуація виникає в тих випадках, коли в ході фінансового моніторингу, податкових або аудиторських перевірок, оперативно-розшукових заходів виявляються ознаки сумнівних фінансових операцій, укладених правочинів та інших дій, які можуть свідчити про здійснення легалізації. В даному разі порушити кримінальну справу безпосередньо за ознаками ст. 209 КК не можна, а тому необхідно провести дослідчу перевірку, в ході якої з'ясувати, чи мають кошти, з якими здійснено дії щодо легалізації, кримінальну природу походження, чи отримані вони в результаті вчинення злочину, котрий за чинним законодавством віднесено до розряду предикатних. Якщо такі

обставини будуть з'ясовані, то вони є підставами для порушення кримінальної справи спочатку по предикатному злочину, а потім безпосередньо щодо самої легалізації.

Одним з найбільш значущих елементів криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, та предмета доказування у цій категорії кримінальних справ є особа суб'єкта легалізації. Наявність або відсутність інформації щодо цього елемента значною мірою зумовлює спрямованість пізнавальних та організаційних дій слідчого. У зв'язку з цим особливого значення набувають *слідчі ситуації залежно від обсягу наявної у розпорядженні слідчого інформації щодо суб'єкта легалізації*. Такого роду ситуації можуть бути поділені на декілька різновидів залежно від характеру та специфіки вихідної інформації:

1) ситуації залежно від відношення суб'єкта легалізації до предикатного злочину:

– легалізацію доходів злочинного походження здійснює особа, яка вчинила предикатний злочин;

– легалізацію доходів злочинного походження здійснює особа, яка була співучасником предикатного злочину;

– легалізація здійснюється із злочинними доходами, одержаними іншими особами;

2) ситуації залежно від обсягу інформації щодо самої особи суб'єкта легалізації:

– особа, яка здійснила легалізацію, відома;

– особа, яка здійснила легалізацію, невідома;

– особа, яка здійснила легалізацію, невідома, але є ознаки, що вказують на коло осіб, які можуть бути причетні до легалізації;

3) ситуації залежно від ролі особи в механізмі легалізації;

– у механізмі легалізації використовується підприємство, де суб'єкт легалізації є посадовою особою (директор, головний бухгалтер);

– у механізмі легалізації використовується фіктивне підприємство або підставна фізична особа;

– у механізмі легалізації використовуються особи, для яких легалізація є професійним видом діяльності (адвокати, брокери, бухгалтери);

4) ситуації залежно від обізнаності суб'єкта легалізації:

– суб'єкт легалізації має фахові знання та навички у галузі економіки та менеджменту;

– суб'єкт легалізації використовує як консультанта (співучасника) особу, обізнану в галузі економіки та менеджменту.

Окрему групу складають *слідчі ситуації залежно від органу, який надав інформацію, що стала підставою порушення кримінальної справи за ознаками легалізації*. До таких ситуацій можна віднести:

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено на підставі інформації, наданої органами держфінмоніторингу, аудиту або податковими органами;

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено на підставі інформації, наданої оперативно-розшуковими органами;

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено на підставі доказів, зібраних у ході розслідування предикатного злочину.

У свою чергу, *слідчі ситуації залежно від ступеня обґрунтованості та обсягу зібраних доказів щодо предикатного злочину* можуть поділятися на такі різновиди:

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено майже паралельно з кримінальною справою по предикатному злочину, тобто розслідування предикатного злочину знаходиться тільки на початковому етапі;

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено у той час, коли розслідування предикатного злочину знаходиться на завершальному етапі;

– кримінальну справу за ознаками легалізації порушено тоді, коли набрав чинності вирок по предикатному злочину.

Щодо першого різновиду розглядуваної ситуації, то слідчий стикається із серйозним дефіцитом інформації як про сам предикатний злочин, так і про ознаки механізму легалізації. Ось чому для вирішення питання про порушення кримінальної справи за ст. 209 КК виникає потреба у проведенні додаткової дослідчої перевірки, призначенні ревізій, аудиторських перевірок, особливо при виявленні безтоварних механізмів легалізації. При цьому важливим є отримання пояснень від уповноважених осіб органів первинного та державного фінансового моніторингу, здійснення координації діяльності оперативних та слідчих підрозділів.

Другий різновид зазначеної ситуації характеризується значно більшим обсягом інформації щодо предикатного злочину, оскільки на час завершення досудового слідства, як правило, проведені обшук та виїмка, в результаті яких вилучено необхідну документацію, призначено і проведено економічну експертизу, котра надала можливість не тільки встановити джерела походження злочинних доходів, а й виявити ознаки щодо їх легалізації. В розглядуваних випадках необхідно вирішувати питання про об'єднання кримінальних справ та їх спільне

провадження. Крім того, слідчий має на підставі зібраних доказів оцінити перспективи завершення досудового слідства за предикатним злочином і надіслання кримінальної справи на судовий розгляд.

Третій різновид ситуації з інформаційної точки зору є найбільш сприятливим, оскільки складова відомостей щодо самого предикатного злочину, винних осіб, доходів, одержаних у результаті його вчинення, має найбільш повну форму.

Відокремлення грошових коштів або іншого майна від злочинних джерел і надання їм видимості законного походження з криміналістичної точки зору може розглядатися як ознака завершеності механізму легалізації. З цієї причини доцільно виділяти такі *слідчі ситуації залежно від ступеня завершеності легалізації*:

- легалізація має завершено форму;
- легалізацію виявлено на одному з етапів її реалізації.

Характерною ознакою завершеної форми легалізації є занадто складний, заплутаний, а в деяких випадках навіть не доступний перевірці механізм утворення кримінальних коштів (майна), що легалізуються. Цій ситуації притаманні такі сліди приховування легалізації, як відсутність первинних документів, наприклад, тих, що підтверджують укладання того чи іншого правочину, або, навпаки, наявність підроблених документів чи заплутаного характеру ведення бухгалтерського обліку. Взагалі сучасний бухгалтерський облік на підприємствах, що мають доходи від незаконної діяльності, характеризується суперечливістю, фрагментарністю, веденням обліку в синтетичній, а не в аналітичній формі, що ускладнює аналіз основних і оборотних фондів. У таких випадках виникає потреба повного або часткового відновлення господарської діяльності підприємства і супроводжуючого її бухгалтерського обліку із залученням кваліфікованих фахівців — бухгалтерів чи економістів. При цьому головну увагу слід приділяти встановленню контрагентів підприємства шляхом організації виїмки документів із банківських установ, проведення зустрічних перевірок, оскільки високою є вірогідність того, що легалізацію було здійснено з використанням фіктивних підприємств або підставних фізичних осіб.

Якщо ж легалізацію виявлено на одному з етапів її реалізації, то характерним для неї є наявність значно меншої кількості ознак щодо її приховування, що дозволяє документально підтвердити механізм легалізації, встановити джерела походження кримінальних доходів, висунути версії щодо способу та суб'єкта легалізації.

Для організації розслідування економічних злочинів у цілому та легалізації (відмивання) доходів кримінального походження зокрема

особливого значення набуває інформація щодо способу приготування, вчинення та приховування злочинів розглядуваної категорії. При цьому треба враховувати те, що можливість розпізнавання застосування того чи іншого способу легалізації залежить насамперед від ступеня його складності. У зв'язку з цим вважаємо за можливе виділити такі *слідчі ситуації залежно від ступеня складності способу легалізації*:

- легалізацію здійснено із використанням простого способу;
- легалізацію здійснено із використанням ускладненого способу.

Простий спосіб характеризується застосуванням однієї або декількох операцій для здійснення легалізації, наприклад, подальше використання в господарській діяльності кримінальних доходів, одержаних у ході вчинення економічних злочинів. Такого роду дії лише формально задовольняють вельми широкій за своїм тлумаченням диспозиції ст. 209 КК, оскільки не супроводжуються операціями по маскуванню та приховуванню злочинних доходів. Розпізнавання простих способів не викликає труднощів. Інша справа, коли йдеться про застосування ускладненого способу, тобто певних технологічних схем¹, котрі передбачають здійснення значної кількості операцій, спеціально орієнтованих на відрив (розшарування) «брудних» коштів від джерел їх походження та подальшу інтеграцію в легальне середовище шляхом проведення різноманітних фінансових та інших господарських операцій. Крім того, злочинні технології включають в себе дії щодо маскуванню легалізації на різних етапах її реалізації шляхом створення видимості законного походження доходів, приховування слідів їх виникнення, а також осіб, котрі їх вилучили в ході вчинення предикатного злочину, та осіб, які ініціюють та здійснюють процес їх відмивання, створення видимості законності фінансових операцій чи укладання правочинів. Як правило, для відмивання злочинно набутих грошових коштів чи іншого майна використовують не один, а декілька послідовних і часто різних правочинів і операцій, у результаті яких губляться сліди походження одержаних коштів, наприклад, придбання акцій, нерухомості тощо, згодом — їх продаж, переказ грошових коштів на рахунки в закордонних банках та ін., потім — їх інвестування у вітчизняну економіку. В таких ситуаціях виникає нагальна потреба в проведенні значно більшої кількості слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на виявлення механізму та слідів легалізації.

Надійшла до редколегії 20.10.04

¹ Див.: *Шепитько В. Ю.* Преступные технологии легализации (отмывания) денежных средств и способы их разоблачения. — Х., 2002.